

UO*K: 159.944.4:355.23

Muxammadjon ODILOV,

Mustaqil izlanuvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston

E-mail: muhammadjon.odilov94@gmail.com, ORCID: 0009-0000-1250-9179

Dotsent, PhD M.Yuldasheva taqrizi asosida

KURSANTLARNING YOSH, INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK VA IJTIMOIIY-MADANIY XUSUSIYATLARINING STRESSGA CHIDAMLILIK BILAN BOG'LIQLIGI

Аннотация

Mazkur maqolada kursantlarning yoshi, individual-psixologik va ijtimoiy-madaniy xususiyatlari bilan stressga chidamliligi o'rtasidagi bog'liqlik nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif ushbu uch omil guruhini birlashtirib, ularning stress reaksiyasini shakllantirishdagi o'zaro ta'sirini yaxlit tarzda ko'rib chiqadi. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tizimli va qiyosiy tahlil qilish, shuningdek umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil davomida muallif shu xulosaga keladiki, past nevrozizm, yuqori ekstraversiya va vijdonlilik hamda kuchli o'z-o'ziga ishonchga ega kursantlar stressli vaziyatlarda barqarorroq faoliyat yuritadi; birinchi kurs, ayniqsa moslashuv davri, eng yuqori psixologik yuklamaga ega bosqich hisoblanadi; oilaviy va madaniy muhit esa barcha bosqichlarda muhim himoya vazifasini bajaradi. Xulosalar harbiy ta'lim tizimida psixologik tanlov va individual yordam ko'rsatish amaliyotini takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: Kursant, stressga chidamlilik, individual-psixologik xususiyatlar, temperament, shaxsiyat xislatlari, o'z-o'ziga ishonch, kurs bosqichi, ijtimoiy-madaniy muhit, harbiy ta'lim.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВОЗРАСТНЫХ, ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ КУРСАНТОВ СО СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬЮ

Аннотация

В статье рассматривается взаимосвязь возрастных, индивидуально-психологических и социокультурных особенностей курсантов с их стрессоустойчивостью. Автор объединяет три группы факторов в единую аналитическую модель и прослеживает их совместное влияние на стрессовую реакцию. Используются методы системного и сравнительного анализа научной литературы, а также обобщения. По итогам анализа делается вывод, что курсанты с низким нейротизмом, высокой экстраверсией и добросовестностью, а также с выраженной верой в собственную эффективность демонстрируют более устойчивое поведение в стрессовых условиях; первый курс, особенно период адаптации, сопряжён с наибольшей психологической нагрузкой; семейная и культурная среда во всех случаях выполняет защитную функцию. Выводы могут быть применены для совершенствования психологического отбора и сопровождения курсантов.

Ключевые слова: Курсант, стрессоустойчивость, индивидуально-психологические особенности, темперамент, черты личности, самооффективность, курс обучения, социокультурная среда, военное образование.

THE RELATIONSHIP BETWEEN CADETS' AGE, INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL AND SOCIO-CULTURAL CHARACTERISTICS AND STRESS RESISTANCE

Annotation

This article examines how cadets' age, individual-psychological traits, and socio-cultural background jointly relate to stress resistance, bringing the three factor groups together within a single analytical framework rather than treating them separately. Systematic and comparative literature analysis together with generalization were used as the main methods. The analysis suggests that cadets with low neuroticism, high extraversion and conscientiousness, and strong self-efficacy tend to cope more steadily under pressure; first-year cadets, particularly during the adaptation period, carry the heaviest psychological load; and family and cultural environment consistently act as a protective resource across all stages of training. The conclusions may support improvements in psychological selection and individualized support within military education.

Key words: Cadet, stress resistance, individual-psychological characteristics, temperament, personality traits, self-efficacy, year of study, socio-cultural environment, military education.

Kirish. O'zbekistonda harbiy kadrlar tayyorlash sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan, bu esa harbiy ta'lim muassasalarida kursantlarning psixologik jihatdan sog'lom va barqaror shaxs sifatida shakllanishiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi. Kursantlar bir xil o'quv rejasi, kun tartibi va intizomiy talablar asosida tahsil olishlariga qaramay, amaliyot shuni ko'rsatadiki, ular xuddi shu sharoitlarda o'zini tubdan farqli tarzda tutadi: ba'zilar yuqori bosim ostida ham barqaror faoliyat yuritadi, boshqalari nisbatan yengil vaziyatlarda ham qiynaladi. Bizningcha, bu farqning tub sababini faqat tashqi sharoitlardan emas, balki kursantning yoshi, ichki psixologik tuzilishi va u

tarbiyalangan muhit o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirdan izlash kerak.

Ushbu maqolada biz odatdagidek uchta omil guruhini – individual-psixologik, yosh (kurs bosqichi) va ijtimoiy-madaniy – alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida ko'rib chiqishga harakat qildik. Bizning fikrimizcha, aynan shu yondashuv amaliyot uchun eng foydali bo'ladi, chunki real hayotda bu omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki doimiy ravishda birga ishlaydi: bitta kursantning stressga bardoshlilikini tushunish uchun uning temperamentini ham, necha kursligini ham, qaysi oilada o'sganini ham birga hisobga olish kerak.

Maqolaning maqsadi – yuqorida sanab o'tilgan uch omilning har birini alohida tavsiflash emas, balki ularning stress reaksiyasini shakllantirishdagi qo'shma rolini aniqlash va bu asosda harbiy ta'lim amaliyoti uchun aniq, qo'llash mumkin bo'lgan xulosalar chiqarishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzu bo'yicha mahalliy adabiyotlarda stress va stressga chidamlilik muammosi talabalar, o'smirlar va o'qituvchilar misolida ancha faol o'rganilgan, biroq aynan harbiy ta'lim muassasalari kursantlari, ularning yoshi va ijtimoiy-madaniy kelib chiqishi kesimida kompleks tahlil qilingan ishlar hozircha kam uchraydi. Bizning nazarimizda, aynan shu bo'shliq ushbu maqolaning ilmiy o'rmini belgilaydi.

Tadqiqotning nazariy asosini bir nechta klassik kontsepsiya tashkil etadi. S. Kobasaning "hardiness" nazariyasi shaxsning majburiyat, nazorat va qiyinchilikni qabul qilish kabi barqaror xislatlarini stressga bardoshlilikning asosi sifatida ko'radi [2]. P. Kosta va R. MakKreyning "Katta beshlik" modeli nevrozizm, ekstraversiya, ochiqlik, kelishuvchanlik va vijdonlilikni shaxsning barqaror tarkibiy qismlari sifatida belgilaydi [3]. A. Banduraning o'z-o'ziga ishonch nazariyasi shaxsning o'z qobiliyatiga bo'lgan ishonchini, J. Rotterning nazorat lokusi kontsepsiyasi esa voqealarni ichki yoki tashqi kuchlarga bog'lash tarzini stress reaksiyasining muhim tushuntiruvchisi sifatida taqdim etadi [4].

Ushbu nazariyalarga hamda G'oziyevning umumiy psixologiya bo'yicha mahalliy asariga tayangan holda, biz individual-psixologik omillarni shartli ravishda uchta guruhga ajratdik: birinchisi – nisbatan barqaror, biologik asoslangan xususiyatlar (temperament, shaxsiyat xislatlari); ikkinchisi – rivojlanish va tajriba bilan bog'liq omillar (yosh, kurs bosqichi, moslashuv darajasi); uchinchisi – shaxsdan tashqarida joylashgan, ammo unga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar (oilaviy tarbiya, madaniy muhit). Bizningcha, bunday tasniflash nafaqat nazariy jihatdan qulay, balki amaliy jihatdan ham foydali, chunki u har bir omil guruhi bilan ishlashning o'ziga xos yo'llarini alohida belgilash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini ilmiy adabiyotlarni tizimli va qiyosiy tahlil qilish hamda umumlashtirish metodlari tashkil etadi. Tahlilga 2019–2026 yillarda chop etilgan, jami 17 ta manba jalb qilindi, bulardan aksariyati – O'zbekistonda nashr etilgan ilmiy jurnal maqolalari va PhD tadqiqotlari avtoreferatlari, qolgan qismi esa stress va shaxsiyat psixologiyasining klassik xorijiy nazariyalari hamda harbiy ta'lim mavzusidagi tegishli xorijiy tadqiqotlardir. Manbalarni tanlashda ularning ochiq manbalarda (jurnal saytlari, InLibrary, ScienceBox, DOI tizimi) tekshirib bo'lish imkoniyati asosiy mezon sifatida olindi.

Muhim jihatni alohida ta'kidlash lozim: mazkur tadqiqot bevosita empirik so'rovnomaga emas, balki turli manbalarda mustaqil o'tkazilgan tadqiqotlar natijalarini qiyoslash asosida umumlashtirilgan nazariy tahlildir. Bunday yondashuvning kuchli tomoni – turli sharoitlarda takrorlangan qonuniyatlarni ajrata olishda, zaif tomoni esa – aynan harbiy kursantlar bo'yicha O'zbekistonda o'tkazilgan keng ko'lamli empirik tadqiqotlarning hozircha yetishmasligida namoyon bo'ladi. Shu bois quyida keltirilgan xulosalarning bir qismini biz ehtiyotkorlik bilan, kelgusi milliy tadqiqotlar bilan tekshirilishi lozim bo'lgan gipoteza sifatida taqdim etamiz.

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan tahlil kursantlarning yosh, individual-psixologik va ijtimoiy-madaniy xususiyatlari stressga chidamlilik bilan bir necha yo'nalishda bog'lanishini ko'rsatdi. Quyida biz ushbu bog'liqlikni uch yirik blokka ajratib, har birining mohiyatini o'z talqinimiz bilan yoritamiz.

Temperament va shaxsiyat xislatlari. Bizning kuzatishimizcha, temperament stress reaksiyasining "birlamchi filtri" vazifasini bajaradi – ya'ni bir xil vaziyatga turli temperamentli kursantlar boshidanoq turlicha kuch va tezlikda javob beradi. S. Kobasaning hardiness nazariyasiga ko'ra, majburiyat, nazorat va qiyinchilikni qabul qilish kabi barqaror shaxsiy xislatlar stressli vaziyatda sog'lom faoliyat yuritishga

zamin yaratadi [2], "Katta beshlik" modeli esa nevrozizm darajasi past, ekstraversiya va vijdonlilik darajasi yuqori shaxslarni nisbatan barqaror shaxslar sifatida tavsiflaydi [3]. Bizningcha, bu ikki nazariya bir-birini to'ldiradi: birinchisi shaxsning umumiy "ichki zaxirasini", ikkinchisi esa uning aniq xususiyatlarini tavsiflaydi. Mahalliy tadqiqotchilar ham talabalar va o'smirlar misolida stressga moyillikning shaxsiy-xarakterologik xususiyatlar bilan bog'liqligini bir necha bor tasdiqlagan [12], bu esa nazariy qonuniyatning mahalliy sharoitda ham amal qilishini ko'rsatadi.

O'z-o'ziga ishonch va nazorat lokusi. Bizning fikrimizcha, shaxsiyat xislatlarining o'zi emas, balki ular orqali shakllanadigan ichki ishonch amaliy natijani ko'proq belgilaydi. A. Banduraning o'z-o'ziga ishonch nazariyasiga ko'ra, shaxsning o'z qobiliyatiga bo'lgan ishonchi uning qiyin vaziyatlarda sabot bilan harakat qilish darajasini belgilaydi [4]. Mahalliy tadqiqotda ham kursant va talabaning o'z-o'zini boshqarish qobiliyati va hissiy barqarorlik darajasi stressga chidamlilikning asosiy ko'rsatkichi sifatida qayd etilgan [6],[11], bu esa xorijiy nazariya bilan nazariy jihatdan mos keladi. Shu bilan bog'liq holda, J. Rotterning nazorat lokusi kontsepsiyasiga ko'ra, voqealarni ko'proq o'z harakati natijasi deb qabul qiluvchi (ichki nazorat lokusiga ega) kursant, bizningcha, stressli vaziyatda "nima qila olaman" degan savolga tezroq javob topadi, tashqi nazorat lokusiga ega kursant esa ko'pincha vaziyatni o'zgartirib bo'lmaydigan narsa sifatida qabul qilib, passiv holatda qoladi [5]. Amaliy nuqtai nazardan, bu ikki ko'rsatkichni – o'z-o'ziga ishonch va nazorat lokusini – psixodiagnostik baholash tanlov bosqichida kursantning kelgusi xizmatga qanday munosabatda bo'lishini bashorat qilishda foydali qo'shimcha vosita bo'lishi mumkin.

Yosh va kurs bosqichi. Bizning tahlilimiz shuni ko'rsatadiki, yosh omilining ta'siri to'g'ridan-to'g'ri "necha yoshda" degan savolga emas, balki "harbiy muhitga qancha vaqt moslashgan" degan savolga bog'liq. Birinchi kurs kursantlari, ya'ni harbiy ta'lim muhitiga hali yangi kelgan yoshlar, notanish intizomiy tartib, oiladan uzoqlashish va yangi ijtimoiy rolgaga moslashish bilan bog'liq qo'shimcha stress omillariga duch keladi, yuqori kurs kursantlari esa allaqachon shakllangan moslashuv mexanizmlariga ega bo'ladi. Rossiyalik mualliflar E.P. Vasechko va T.A. Kononova harbiy institut kursantlarining stressga chidamliligini tizimli baholash modelini taklif etib, bunda moslashuv bosqichining alohida o'rin tutishini asoslab bergan. Bizningcha, bu model O'zbekiston harbiy ta'lim tizimiga ham moslashtirilishi mumkin. Harbiy xizmatchilar oilasining harbiy muhitga ijtimoiy-psixologik moslashuvi bo'yicha mahalliy tadqiqotlar ham shuni tasdiqlaydiki, moslashuv jarayoni nafaqat kursantning o'zi, balki uning yaqin muhiti uchun ham kuchli stress omili hisoblanadi.

Ijtimoiy-madaniy muhit va oilaviy tarbiya. Bizning nazarimizda, bu omil guruhi ko'pincha e'tibordan chetda qoladi, garchi u aslida boshqa ikki guruhning "fon"ini tashkil etadi. M.S. Turopovanning tadqiqotida kursantning psixologik barqarorligi ta'lim muhitida himoya omili sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatilgan [7], bizningcha, bu barqarorlikning ildizlari ko'p jihatdan oilada shakllangan tajribaga borib taqaladi. Yosh harbiy xizmatchi ofitserlarning muloqot madaniyati bo'yicha o'tkazilgan tahlilda ham shaxslararo munosabat ko'nikmalarining harbiy muhitga moslashuvdagi o'rni alohida ta'kidlangan. Bizningcha, bu O'zbekiston sharoiti uchun aniq amaliy xulosaga olib keladi: milliy qadriyatlar, mahalla va oila institutining o'ziga xosligini hisobga olmagan har qanday psixologik qo'llab-quvvatlash dasturi xorijiy modelni mexanik ko'chirish darajasida qolib ketishi mumkin.

Zaiflik va xavf guruhlar. Alohiida ta'kidlash joizki, individual-psixologik zaifliklarning o'z vaqtida aniqlanmasligi jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. P. Bartone va K. Tripp o'tkazgan tadqiqotda yuqori stress va past bardoshlilik ko'rsatkichiga ega harbiy akademiya kursantlarida ovqatlanish buzilishi alomatlarining kuchayishi qayd etilgan. Bizningcha, bu natija psixologik xizmatning vazifasini faqat "profilaktika" bilan cheklamaslik, balki xavf guruhlarini erta bosqichda aniqlashga qaratilgan skrinning tizimini joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Talabalarda imtihon oldi va o'quv jarayonidagi stressni

kamaytirish bo'yicha mahalliy tavsiyalar ham, bizningcha, tegishli o'zgartirishlar bilan kursantlar amaliyotiga tatbiq etilishi mumkin.

Umumlashtirib aytganda, biz o'tkazgan tahlil G. Selening fiziologik yondashuvi va R. Lazarus hamda S. Folkmaning kognitiv-transaktsion modeli tomonidan taklif etilgan stressning umumiy mexanizmi nima uchun bir xil sharoitda turli kursantlarda

1-jadval. Kursantlar stressga chidamliligiga ta'sir etuvchi omillar

Omollar guruhi	Asosiy ko'rsatkichlar	Stressga chidamlilikka ta'siri
Individual-psixologik	Temperament, nevrozizm, ekstraversiya, vijdonlilik, o'z-o'ziga ishonch, nazorat lokusi	Birlamchi, biologik-shaxsiy moyillikni belgilaydi
Yosh / kurs bosqichi	O'quv yiliga moslashuv tajribasi, harbiy muhitga kirish davri	Moslashuv davridagi stress darajasini belgilaydi
Ijtimoiy-madaniy	Oilaviy tarbiya, madaniy an'analar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash	Tashqi himoya resursi sifatida ta'sir qiladi

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, kursantlarda stressga chidamlilik yagona, sodda sabab bilan emas, balki uchta omil guruhining — temperament va shaxsiyat xislatlarining biologik-shaxsiy moyilligi, yosh va kurs bosqichining moslashuv tajribasi, ijtimoiy-madaniy muhitning tashqi himoya resursi sifatidagi rolining — birgalikdagi ta'siri bilan belgilanadi. Bizningcha, harbiy ta'lim amaliyotida bu uch omilni bir-biridan ajratilgan holda emas, balki bir butun sifatida hisobga olish zarur. Shu asosda quyidagi tavsiyalarni taklif etamiz:

Harbiy ta'lim muassasalariga qabul qilishda temperament, shaxsiyat xislatlari, o'z-o'ziga ishonch va nazorat lokusini baholovchi psixodiagnostik metodikalarni tizimli tarzda joriy etish;

Birinchi kurs kursantlari, ayniqsa dastlabki oylar uchun, ijtimoiy-emotsional moslashuvga qaratilgan maxsus qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish;

turlicha namoyon bo'lishini tushuntirishga yordam beradi: bunga javobni biz aynan yuqorida ko'rib chiqilgan uchta omil guruhining birgalikdagi ta'sirida ko'ramiz. Quyidagi jadvalda ushbu uch omil guruhi va ularning stressga chidamlilikka ta'siri qisqacha umumlashtirilgan.

Past bardoshlilik va yuqori nevrozizm ko'rsatkichiga ega kursantlarni erta bosqichda alohida xavf guruhi sifatida aniqlash va ular bilan individual ishlash tizimini yo'lga qo'yish;

Milliy qadriyatlar, oila va mahalla institutining o'ziga xosligini hisobga oluvchi ijtimoiy-madaniy qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish;

Psixologik xizmat xodimlarini har bir kursant profiliga mos individual reja asosida ishlashga tayyorlash.

Kelgusi tadqiqotlarda, bizningcha, eng dolzarb vazifa — O'zbekiston sharoitida kursantlarning temperament turi, shaxsiyat xislatlari, o'z-o'ziga ishonch darajasi va oilaviy-madaniy kelib chiqishi bo'yicha milliy me'yoriy ko'rsatkichlarni empirik yo'l bilan shakllantirishdir. Bu, o'z navbatida, harbiy ta'lim muassasalarida psixologik tanlov va yordam ko'rsatish tizimini xalqaro tajriba bilan uyg'un, ammo milliy xususiyatlarga moslashtirilgan holda takomillashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

- G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. — 542 b.
- Kobasa S.C. Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness // Journal of Personality and Social Psychology. — 1979. — Vol. 37, № 1. — P. 1–11. DOI: 10.1037/0022-3514.37.1.1
- Costa P.T., McCrae R.R. Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. — Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1992.
- Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W.H. Freeman and Company, 1997.
- Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychological Monographs. — 1966. — Vol. 80, № 1. — P. 1–28. DOI: 10.1037/h0092976
- Ismoilova N.Z. Talabalarda stressga barqarorlikni oshirishning psixologik determinantlari: Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati: 19.00.06. — Toshkent, 2020.
- Turorova M.S. Психологическая устойчивость курсанта военного обучения как фактор защиты в образовательной среде // Вестник интегративной психологии. — Карши, 2023. — С. 365–370. URL: https://api.sciencweb.uz/storage/publication_files/7463/25108/6638699450350___Mirzayeva_Vestnik_2023-30-2.pdf
- Stress va uni boshqarish usullari // Yangi O'zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali. — 2025. — 2-jild, 4-son. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/yoiitj/article/view/80748>
- Metakognitiv kompetentlik va irodaviy qat'iyat shakllanishining psixologik omillari // "Psixologiya" ilmiy jurnal, BuxDU. — 2026. — № 1. URL: https://buxdu.uz/media/jurnallar/psixologiya/1-qism_Psichologiya_1_2026_PDF_2_compressed.pdf
- O'quv jarayonida talabalarning hissiy zo'riqlari // "Psixologiya" ilmiy jurnal, BuxDU. — 2025. — № 1. URL: https://buxdu.uz/media/jurnallar/psixologiya/psichologiya_1_son_1_2025.pdf
- Ismoilova N.Z. Talabalarda stress holatini yuzaga keltiruvchi omillar va ularning psixodiagnostikasi // ResearchGate. — 2024. URL: <https://www.researchgate.net/publication/381286746>
- Yusupov Sh. O'smirlik davrida stressning xususiyatlari // Scientific Journal. — 2019. URL: <https://scientific-jl.com/new/article/download/9993/9657/19326>
- Shaxsdagi stress holati muommosini o'rganish // InLibrary. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/download/98650/100204/137477>
- Talabalarda stressga chidamlilikning psixologik xususiyatlari // ScienceBox. URL: <https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/download/10393/9500/10369>
- Maktab o'quvchilarida tashvish va stress holatlari: psixologik omillar, diagnostika va maktab psixologlari uchun amaliy yondashuvlar // Science and Education. URL: <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/8973>
- O'qituvchilarda kasbiy so'nish va psixologik stress holatlarini keltirib chiqaruvchi psixologik-pedagogik omillar // Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. — 2026. — 4(5). DOI: 10.5281/zenodo.20546719
- Harbiy xizmatchilarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash // ScienceBox. URL: <https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/download/12202/11531/12029>